

Η ΠΑΛΙΑ ΠΑΤΡΙΔΑ

Περιεχόμενα

Η ΠΑΛΙΑ ΠΑΤΡΙΔΑ	1
<i>1. Ποια είναι η Σπάρτη Μ. Ασίας</i>	<i>1</i>
<i>2. Τοπίο, Κλίμα, Προϊόντα, Ασχολίες</i>	<i>4</i>
<i>3. Πληθυσμός</i>	<i>6</i>
<i>4. Εκκλησία</i>	<i>8</i>
<i>5. Διοίκηση</i>	<i>12</i>
<i>6. Ήθη και Έθιμα. Η Ζωή στη Σπάρτη</i>	<i>17</i>
<i>7. Το Χαλί</i>	<i>24</i>
<i>8. Η Παιδεία – Η Εκπαίδευση – Ο Πολιτισμός</i>	<i>27</i>

Η ΠΑΛΙΑ ΠΑΤΡΙΔΑ

1. Ποια είναι η Σπάρτη Μ. Ασίας

● Οι παλιότεροι, της πρώτης γενιάς, συνήθως την έλεγαν «τα Σπάρτα». Αργότερα, μετά τον πόλεμο, καθώς και ο σύλλογος των Σπαρταλήδων μετονομάστηκε από «Σύλλογος Σπαρταλήδων – τα Σπάρτα» σε «Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας», επικράτησε ο όρος «Σπάρτη» ή «Σπάρτη Μ. Ασίας» περισσότερο και «Σπάρτη Πισιδίας» λιγότερο. Ωστόσο οφείλουμε να πούμε ότι οι λόγιοι επέμεναν αρκετά χρόνια, ακόμα πριν από τον ξεριζωμό του '22, να τη λένε «Σπάρτη». Τελευταία χρησιμοποιήθηκε κι ο όρος «Σπάρτη της Ανατολής» για διάκριση από τη Λακωνική Σπάρτη.

Μ'αυτά τα λόγια δεν προσπαθούμε να αναλύσουμε το πώς και το γιατί ονομάστηκε «Σπάρτα» ή «Σπάρτη» κι αν είμαστε ή όχι απόγονοι Λακεδαιμονίων. Απλά θέλουμε να ξεχωρίσουμε τα δυο βασικά ονόματα, με τα οποία αυτή η πολιτεία των Σπαρταλήδων, η τουρκική «Ισπάρτα», έγινε ευρύτερα γνωστή στην Ελλάδα.

● Σύμφωνα με τους ιστορικούς και τις εργασίες πολλών Ελλήνων Πισιδών, η ελληνορθόδοξη κοινότητα της Σπάρτης εμφανίζεται στη θέση νότιου τόξου του οροπεδίου του Ταύρου και βόρεια του υψώματος Αγλασούν (Σαγαλασσός), 25 χιλιόμετρα ανατολικά του Βουρδουρίου και 30 περίπου δυτικά της λίμνης Εγερδίν, σε υψόμετρο περίπου 1.000 μέτρων. Τοποθετείται στο κέντρο σχεδόν της αρχαίας Πισιδίας, της γνωστής από την αρχαιότητα χώρας των τραχέων και πολεμικών Πισιδών, οι οποίοι δε δίστασαν να προβάλουν σθεναρή αντίσταση και σ' αυτόν τον ίδιο το Μέγα Αλέξανδρο, ο οποίος έχασε στη μάχη της Σαγαλασσού το διοικητή των τοξοτών του, Κλέανδρο.

● Οι Πισίδες, φύλο με καθαρά ελληνικές αρετές (φιλοπατρία, αυτοθυσία) θα επιβιώσουν των πολέμων των διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου και θα αναδείξουν σημαντικές πολιτείες κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, με πρώτη την πασίγνωστη κι από τις πορείες του Αποστόλου

Παύλου, Μικρή Αντιόχεια, την Πισιδική Αντιόχεια και μετά τη Σαγαλασσό, την Απολλωνία, τη Βάριτα, την οποία πολλοί θεωρούν ως την πρόδρομο - πόλη της Σπάρτης (εσ - Βάριτα, εσ-πάριτα, εσπάρτα, Σπάρτα). Στη Βυζαντινή περίοδο που ακολούθησε, η Πισιδία, με την επικράτηση του χριστιανισμού, αποκτά ιδιαίτερο κύρος, καθώς αποτελεί εκκλησιαστική επαρχία, την κατοπινή Μητρόπολη Πισιδίας, με πολλές επισκοπές.

Ο 11^{ος} αιώνας σημαδεύει την εξέλιξη της περιοχής, καθώς οι Σελτζούκοι Τούρκοι σαρώνουν τις ανατολικές επαρχίες του Βυζαντίου και ιδρύουν το κράτος του Ικονίου. Μ' ένα μικρό διάλειμμα, όπου η Πισιδία γυρίζει στο Βυζάντιο, η χώρα θα κατακτηθεί πάλι από τους Τούρκους, τους Οσμανλήδες αυτή τη φορά.

● Οι διωγμοί των χριστιανών τότε υπήρξαν φοβεροί. Το συναξάρι αναφέρει τη σφαγή 10.000 Πισιδών χριστιανών, ενώ παρέμενε στο διάβα των αιώνων η δοξασία ότι μιας ολόκληρης γενιάς ορθοδόξων της περιοχής είχαν κοπεί οι γλώσσες, για να μη μπορούν να μιλούν τη μητρική τους γλώσσα.

Οι Ελληνορθόδοξοι της Σπάρτης (με όποιο όνομα μπορεί αυτή η πόλη να ήταν τότε γνωστή, ως παραφθορά του Σπάρτη ή όχι: Σάπορδα, Σάμπαρτα κ.λ.π) διασκορπίζονται στα γύρω ορεινά μέρη για να επιβιώσουν.

Όταν όμως κατακάθεται λίγο η μανία των διώξεων και γίνεται φανερό ότι οι Τούρκοι χρειάζονταν το μυαλό και την επιδεξιότητα των Ελλήνων, τους επιτρέπεται να επανακατοικήσουν την πόλη τους, κατά τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, ύστερα κι από ενέργειες στην Πύλη του σημαντικού παράγοντα Χατζή-Χουρμούς (Χουρμούζιου), ιδρύοντας δική τους συνοικία, στις νότιες άκρες της (ένα είδος «γκέτο»), η οποία ονομάστηκε «Εμριέ», που σημαίνει «κατά διαταγή» (εννοείται του σουλτάνου).

Έτσι η Σπάρτη (η Ελληνορθόδοξη κοινότητά της) ουσιαστικά αρχίζει την ιστορία της στη μεταβυζαντινή εποχή, από τα τέλη, δηλαδή, του 16^{ου}

αιώνα και τη συνεχίζει αδιάλειπτα έως τον Οκτώβριο του 1922, όταν έγινε ο μεγάλος και επώδυνος ξεριζωμός!

● Με τη Σπάρτη μαζί στο προσκήνιο και οι κάτοικοι της, οι Σπαρταλήδες. Ο όρος, περίπου, με την Τουρκική κατάληξη (αλ - αλης) αποδίδεται και στους Τούρκους και στους Έλληνες κατοίκους της. «Σπαρταλήδες» οι Έλληνες, «Ισπαρταλιλάρ» οι Τούρκοι.

Πολλοί πανεπιστημιακοί, αλλά και απλοί άνθρωποι μας υπέδειξαν την ονομασία «Σπαρτιάτες» ή «Σπαρτιώτες» ή «Σπαρτινοί» ή ... ή ... για να αποφευχθεί ο τουρκόφωνος όρος «Σπαρταλήδες».

Όμως νομίζουμε ότι μια ονομασία που κρατά επί αιώνες, που χρησιμοποιήθηκε από διακεκριμένες προσωπικότητες, ως επώνυμο (Σπάρταλης), που, τέλος, τους «βοήθησε» να ξεχωρίσουν από τους Λακεδαιμόνιους Σπαρτιάτες δεν θα μπορούσε από επάνω να αλλάξει. Όλοι ξέρουν τους «Σπαρταλήδες» και τις «Σπαρταλιές» ως κατοίκους της Σπάρτης της Μ. Ασίας. Και κανείς δε χρειάστηκε να αλλοιώσει το όνομα της καταγωγής του φοβούμενος μήπως χάσει σε αίγλη και μεγαλείο. Τι θα έπρεπε τότε να γίνει με τις εκατοντάδες χιλιάδες των εχόντων στο επώνυμο το καταληκτικό **-ογλού**;

● Η εργασία, λοιπόν, αυτή θα μιλήσει, με συντομία, **για τους Σπαρταλήδες, στην παλιά και τη νέα τους πατρίδα**. Και όταν λέμε «παλιά πατρίδα» εννοούμε, βέβαια, τη Σπάρτη της Μικράς Ασίας και όταν λέμε την «καινούρια πατρίδα» εννοούμε, γενικά, τον ελλαδικό χώρο, ειδικότερα όμως τη Νέα Ιωνία Αττικής, την οποία ίδρυσαν, το 1923. Ακόμα τη δράση τους σ' αυτήν, κύρια μέσα από το σύλλογο τους, την «Ένωση Σπάρτης Μικράς Ασίας» που είχε και έχει την έδρα της σ' αυτή την πολιτεία.

2. Τοπίο, Κλίμα, Προϊόντα, Ασχολίες

● Η Σπάρτη ήταν και έως ένα σημείο είναι και σήμερα μια καταπράσινη πολιτεία με πολλά νερά¹. Διατηρεί σε πολλά μέρη της στοιχεία από την παράδοση, αφού ακόμα δεν έχει αλλοτριωθεί από τον τουρισμό. Καθαρή, λουσάτη, με μια δόση υπεροψίας, στοιχείο άλλωστε του χαρακτήρα των κατοίκων της (Ελλήνων και Τούρκων).

Τη διασχίζει ένας χείμαρρος, ο λεγόμενος Τσάι (χείμαρρος), που οδηγεί τα πλεονάζοντα νερά της γραφικής λίμνης Γκιολτσούκ προς την Αττάλεια. Το πεύκο, το καβάκι (λεύκα) αλλά και το έλατο εναλλάσσονται με τις καστανιές και τα οπωροφόρα (κερασιές-μηλιές).

Χαρακτηριστικό όμως στοιχείο της πολιτείας είναι οι ροδώνες, που την περιβάλλουν. Πλημμυρίζουν με τη μεθυστική τους ευωδιά ολόκληρο το υψίπεδο, κάθε Μάη. Τα τριαντάφυλλα ήταν, μετά το χαλί, η κύρια απασχόληση των κατοίκων. Η περιοχή έβγαζε πολύ ροδέλαιο, το περισσότερο της Τουρκίας. Βασικό προϊόν, τουλάχιστον ως τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα, ήταν και το όπιο (για φαρμακευτικούς λόγους).

● Σε υψόμετρο χιλίων μέτρων η Σπάρτη δεν θα μπορούσε παρά να έχει κλίμα υγιεινό. Κατάψυχροι χειμώνες, δροσερά καλοκαίρια. Οι ντόπιοι πάντα συνέκριναν το κλίμα της Σπάρτης με αυτό της Αττάλειας. Όταν η Αττάλεια είχε 43 και 44 βαθμούς το καλοκαίρι, βράζοντας κυριολεκτικά στην υγρασία, η Σπάρτη είχε τουλάχιστον δέκα βαθμούς λιγότερο. Το χειμώνα, βέβαια, τα πράγματα άλλαζαν. 10 και 20 βαθμοί κάτω από το μηδέν, χιόνι παντού στη Σπάρτη. Μόνιμα αλκυονίδες μέρες στην Αττάλεια.

Βέβαια, για όλους όσοι έχουν επισκεφθεί, και σε διάφορες εποχές, τα τελευταία χρόνια τη Σπάρτη, την Αττάλεια και τα γειτονικά μέρη, πολλά έχουν αλλάξει. Και μαζί έχει αρκετά αλλάξει το κλίμα από την επίδραση του ανθρώπινου παράγοντα. Πρώτ' απ' όλα περιορίστηκαν πολύ τα

¹ Η Σπάρτη είχε πάντα πολλά νερά, αλλά σιδηρούχα, γι' αυτό και τα δόντια των κατοίκων της μαύριζαν. Γύρω στα 1860 ο Ηλίας Χατζή-Δουρμούσογλου έφερε άφθονο πόσιμο νερό από την «Πηγή των Ρόδων» (Κουλλού Πινάρ) και παρασημοφορήθηκε γι' αυτό από το σουλτάνο.

νερά. Οι υψηλές θερμοκρασίες έφτασαν και στη Σπάρτη, αλλά και οι χειμώνες της δεν είναι τόσο δριμείς. Ωστόσο εξακολουθεί να είναι πράσινη («Γεσήλ Ισπάρτα», την ονόμαζαν οι Τούρκοι) και αρκετά δροσερή.

● Οι ασχολίες των κατοίκων της Σπάρτης, στα τελευταία τουλάχιστον 200 χρόνια πριν από την καταστροφή ήταν ποικίλες.

Η γεωργία ανήκε σχεδόν εξ ολοκλήρου στους Τούρκους, το ίδιο και η κτηνοτροφία, με την καλλιέργεια των αγρών, των ρόδων και των αμπελιών. Και η εκτροφή προβάτων με τη χοντρή ουρά, των περίφημων «μερινός». Οι Έλληνες είχαν κλήρο, αλλά κατά κύριο λόγο, μέσα στο αστικό κέλυφος της πολιτείας, για ασφάλεια. Καλλιεργούσαν τ' αμπελάκι τους, για το ούζο κυρίως και το ρακί, τα οπωροφόρα δέντρα τους. Φρόντιζαν τα λίγα ζωντανά τους, αλλά, εκτός κάποιων εξαιρέσεων (γουναράδες), δεν απομακρύνονταν από την πόλη.

Η βιοτεχνία τα τελευταία χρόνια, ειδικά στο χαλί, είχε σχεδόν εξελιχθεί σε βιομηχανία. Το χειροποίητο χαλί, τύπου «Σπάρτα χαλησί», ήταν η κύρια επιχειρηματική δραστηριότητα των Ελλήνων, μαζί με την οικοτεχνία των αλατζάδων.

Αλλά οι Έλληνες Σπαρταλήδες διακρίνονταν και στο εμπόριο. Ολόκληρη παροικία Σπαρταλήδων, που αριθμούσε περίπου 1.000 άτομα, είχε δημιουργηθεί στη Σμύρνη, το λιμάνι μέσω του οποίου γινόταν κυρίως το εμπόριο της Σπάρτης (των χαλιών, του ροδέλαιου, των φρούτων, των σιτηρών, κλπ.).

Υποκαταστήματα εμπορικών οίκων της Σπάρτης υπήρχαν και στην Αττάλεια, στο Ικόνιο, στην Προύσσα κλπ.. Στη Σπάρτη υπήρχαν, όχι όμως πολύ σημαντικά, εμπορικά καταστήματα Ελλήνων, γιατί η αγορά δεν ήταν σπουδαία. Τέτοια υποκαταστήματα, που ουσιαστικά υπερέβαιναν το μητροπολιτικό κατάστημα, ήταν του Γιωργάκη Κλημάνογλου, των Α/φών Μηνά, Πέτρου και Σταύρου Παλόγλου, των υιών Χαράλαμπου Ελλέζογλου, Ιωάννου Ζαχαρία και Αλεξ. Κιοκπάσογλου, των Α/φών Εβρένογλου και Σεραφετίνογλου, των

Α/φών Χατζηναστασίου Εβρένογλου, των Α/φών Στυλιανού, Ιωάννου, Σπύρου, Στεφάνου, Θεοδώρου Παπάζογλου, των Α/φών Νικ. Χατζηθανάσογλου και άλλων. Ειδικότερα ο οίκος Χαράλαμπου Ελλέζογλου είχε υποκαταστήματα και στο Ικόνιο (ας μην ξεχνάμε ότι το Ικόνιο ήταν η πρωτεύουσα του βιλαετίου, που υπαγόταν η Σπάρτη και πολλοί Σπαρταλήδες πήγαιναν εκεί για σπουδές).

Τα εμπορεύματα αρχικά μεταφέρονταν με τα καραβάνια και τους καμηλιέρηδες, ωστόσο άρχισε να λειτουργεί ο σιδηρόδρομος Σμύρνης – Αϊδινίου – Εγερδίν και πλέον χρησιμοποιούνταν αυτός ως μεταφορικό μέσο.

Μέσα στην πόλη τα λεγόμενα «ευγενή» επαγγέλματα, γιατρού, δικηγόρου, φαρμακοποιού, λογιστή, τα κατείχαν στη συντριπτική πλειοψηφία τους Έλληνες. Έλληνες, ωστόσο, ήσαν και οι χρυσοχόοι, οι ράπτες, οι επιπλοποιοί, οι κτίστες (για τους ναούς καλούσαν κτιστάδες από την παλιά Ελλάδα).

Οι βυρσοδέψες, οι υποδηματοποιοί και ένα πολύ μεγάλο μέρος εργατών στις βιοτεχνίες των χαλιών ήταν Τούρκοι. Τούρκοι ήταν οι ροδοκαλλιεργητές, και σε μεγάλο βαθμό, οι αμαξάδες, οι σιδεράδες, οι αρτοποιοί και μάγειροι, οι παντοπώλες, οι κουρείς.

3. Πληθυσμός

● Ο πληθυσμός της Σπάρτης δεν μπορεί με ακρίβεια να υπολογισθεί, αφού άλλωστε δεν υπήρχαν εκείνα τα χρόνια επίσημες κρατικές στατιστικές.

Ωστόσο, από τις στατιστικές εκτιμήσεις του Πατριαρχείου και από τις μαρτυρίες των Γ. Σακκάρη, Γ. Τσακίρη, Β. Αρτεμιάδη και άλλων μπορούμε, με μια απαραίτητη σύνθεση και διαφόρων άλλων δεδομένων, να δεχθούμε ότι για την περίοδο 1880 – 1910, τα 30 χρόνια δηλαδή της μέγιστης ακμής της Ελληνορθόδοξης κοινότητας της

Σπάρτης, η πολιτεία αριθμούσε συνολικά 30.000 κατοίκους. Από αυτούς οι 22.000 ήταν Τούρκοι, οι 6.500 Έλληνες και υπήρχαν περίπου 1.500 Αρμένηδες.

Έλληνες Σπαρταλήδες υπήρχαν, όπως είδαμε, πολλοί στη Σμύρνη και τα περίχωρά της. 500 περίπου Σπαρταλήδες διέμεναν σε άλλες πόλεις: Κωνσταντινούπολη, Αττάλεια, Ικόνιο κλπ., κυρίως για εμπόριο και σπουδές. Κάποιες δεκάδες έμεναν σε γειτονικές περιοχές: Νης, Ντιναίρ, Ναζλή κλπ.. Όμως Σπαρταλήδες ζούσαν και στην Αθήνα, το Παρίσι, τη Μόσχα, τις Παραδουνάβιες χώρες, πάντα για σπουδές και εμπόριο.

● Η Ελληνορθόδοξη κοινότητα της Σπάρτης δοκιμάστηκε σκληρά στα χρόνια 1914 – 1922. Πρώτα από το μεγάλο σεισμό του Σεπτεμβρίου του 1914, που κατέστρεψε τα $\frac{3}{4}$ σχεδόν των ελληνικών συνοικιών και στοίχισε τη ζωή σε 400 περίπου κατοίκους. Στη συνέχεια από τις δυσάρεστες συνέπειες του σεισμού στην οικονομία της κοινότητας, που είχε σαν αποτέλεσμα να οδηγηθούν πολλοί Σπαρταλήδες σε έξοδο. Τέλος, από τα αλλεπάλληλα κύματα των διωγμών και των εξοριών των ανδρών (μεταξύ των ετών 1920 – 1921, ύστερα από την κατάληψη της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό) που αφάνισαν ουσιαστικά την πολιτεία από τον ενεργό, επαγγελματικά, πληθυσμό της.

● Εκτός Σπάρτης διακρίθηκαν πολλοί Σπαρταλήδες κατά καιρούς. Θα περιοριστούμε να αναφέρουμε τον Χαράλαμπο Πασχάλη, ο οποίος έσπευσε να αγωνιστεί για την απελευθέρωση της Ελλάδας, το 1821 και, ως ανθυπολοχαγός, πολέμησε δίπλα στο Δημήτριο Υψηλάντη και υπήρξε εκ των υπερασπιστών του φρουρίου του Άργους το 1822, όταν ο Δράμαλης νικήθηκε από το Θεόδωρο Κολοκοτρώνη. Αλλά θα μνημονεύσουμε και τους στρατιώτες: Αντώνη Θεοδοσίου, Μιχάλη Αντωνίου και Ανδρέα Κυριακού, που πολέμησαν κάτω από τις διαταγές του Σμυρνιού οπλαρχηγού Γ. Σταυράκογλου, το 1824 στο Άργος και την Τριπολιτσά.

Μεγάλη μορφή ο πρόξενος της Ελλάδας στο Λονδίνο κατά τα έτη 1866 – 1869, Πρόδρομος Σπάρταλης. Ένθερμος πατριώτης αλλά και

ζάπλουτος έμπορος, δε δίστασε να βοηθήσει τους επαναστατημένους Κρητικούς, στέλνοντάς τους τρόφιμα και πολεμοφόδια αξίας 1.000.000 δραχμών της εποχής.

Δείγμα ιδιαίτερα της δυναμικής παρουσίας των Σπαρταλήδων στη Σμύρνη ήταν ο Σπάρταλης έμπορος χαλιών Γεωργάκης Κλημάνογλου, ο οποίος ανήλθε στο αξίωμα του δημογέροντα της Σμύρνης. Είναι βέβαια ο εθνομάρτυρας που θυσιάστηκε μαζί με τον ιερό Χρυσόστομο, το μητροπολίτη Σμύρνης, κατά την είσοδο των Τούρκων στην πόλη, μετά την κατάρρευση του μετώπου τον Αύγουστο του 1922, δολοφονηθείς από τον ίδιο τον Νουρεντήν.

Σήμερα η Σπάρτη (τουρκιστί Isparta) αριθμεί 120.000 κατοίκους και είναι πρωτεύουσα νομού, του νομού Isparta.

4. Εκκλησία

● Έχει αναγνωρισθεί, γενικά, ο σημαντικός ρόλος που διαδραμάτισε η Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία στη διατήρηση άσβεστης της φλόγας των υπόδουλων Ελλήνων για τη λευτεριά στη μακραίωνη περίοδο της σκλαβιάς. Ο ρόλος αυτός μέσω του κλήρου ήταν ξεχωριστά σημαντικός στη μικρασιατική ενδοχώρα, όπου το Οικουμενικό Πατριαρχείο ασκούσε πάντοτε επιρροή παρά τις μεγάλες αποστάσεις.

Η τέλεση των θρησκευτικών καθηκόντων των υπηκόων του Οσμανικού κράτους κατοχυρωνόταν με σουλτανικά φερμάνια. Φυσικά, τίποτε δεν ήταν εύκολο και δεδομένο. Οι χριστιανοί έπρεπε πάντα να οπλίζονται με θάρρος, υπομονή κι επιδέξιους χειρισμούς, για ν' αποφεύγουν τον εξισλαμισμό και να μπορούν να κτίζουν εκκλησιές και να τελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα.

Η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) κατοχύρωσε ακόμη περισσότερο αυτά τα δικαιώματα, καθώς ουσιαστικά έβαζε τους ομόδοξους Ρώσους ως εγγυητές.

Η μεγάλη όμως εξέλιξη στην παροχή ελευθεριών στους αλλόθρησκους ήταν το αυτοκρατορικό διάταγμα «Χάπτι Χουμαγιούν» (1856), με το οποίο παραχωρούνταν ισονομία και ισοπολιτεία στους χριστιανούς. Παντού ακουόταν το «καβουρά καβούρ ντένμγετζεκ», δηλαδή «στο μέλλον δεν θα πει κανένας στον άπιστο, άπιστε».

Από κει και ύστερα άρχισε η ανέγερση ναών καθώς και η ανακαίνιση και επέκταση παλαιότερων μικρών ναών, να παίρνει το χαρακτήρα άμιλλας μεταξύ των συνοικιών. Συναγωνίζονταν, δηλαδή, ποια θα αναγείρει τον ογκωδέστερο κι επιβλητικότερο ναό.

● Μεταξύ 1850 – 1870 ανεγέρθηκαν ή «ξανακτίστηκαν» οι τρεις μεγαλύτεροι ναοί της Σπάρτης: ο μεγαλύτερος όλων, **της Κοιμήσεως της Θεοτόκου** (που δεν σώζεται σήμερα), ο επονομαζόμενος «Αγία Σοφία της Ανατολής», για την επιβλητικότητα, το μέγεθος αλλά και τον τρούλο που διέθετε, **το Γενέσιο της Θεοτόκου**, ο και μητροπολιτικός ναός της Σπάρτης και ο περίτεχνος ναός **των Εισοδίων της Θεοτόκου**, με το πανύψηλο καμπαναριό και το ρολόι του, που δυστυχώς κατέπεσε στο σεισμό του 1914.

Ναοί πραγματικά πολύ μεγάλοι, μεγαλύτεροι του κανονικού, με δεδομένο το πλήθος των πιστών. Φορτωμένοι διάκοσμο. Πλούσιοι σε ιερά λείψανα. Ναοί που και σήμερα, οι σωζόμενοι εξ αυτών, προκαλούν την απορία και το θαυμασμό.

Παλιότεροι, αν και πολύ μικρότεροι, ναοί, υπήρχαν ήδη από το 17^ο αιώνα, με αρχαιότερο όλων αυτόν **του Αγίου Νικολάου** (1650). Ήταν οι ναοί **του Αγίου Γεωργίου, του Αγίου Φιλίππου, του Αγίου Ευσταθίου, των Ταξιαρχών** αλλά και πολλά εξωκλήσια: **των Αγίων Αναργύρων, των Αγίων Κηρύκου και Ιουλίτης, του Σταυρού, του Αγίου Παντελεήμονος** (υπόγειος ναός κάτω από την Κοίμηση) κ.α..

Φυσικά, οι μεγάλοι ναοί ήταν αδύνατο με τα μέσα της εποχής και το δριμύ ψύχος του χειμώνα, να λειτουργούν τακτικά, γι' αυτό και αντ' αυτών λειτουργούσαν ή οι υπόγειοι ναΐσκοι ή οι πλησιέστεροι μικροί ναοί. Δεν υπήρξε περίοδος, τουλάχιστον κατά τα τελευταία 75 χρόνια, όπου αθροιστικά οι ναοί της Σπάρτης να ήταν λιγότεροι από 10.

● Οι Σπαρταλήδες, άνθρωποι αν και κατά κύριο λόγο οικονόμοι, δεν φείδονταν χρημάτων προκειμένου να στολίσουν τις εκκλησιές τους με τ' ακριβότερα ιερά σκεύη, πολυελαίους, κανδήλες, ξυλόγλυπτα τέμπλα, ακριβές φορητές εικόνες, χυτοσιδηρές πόρτες και παράθυρα, λαμπρές αγιογραφίες. Όλοι αυτοί οι θησαυροί, βέβαια, ή παραδόθηκαν στους Τούρκους ή εγκαταλείφθηκαν ή θάφτηκαν στη γη. Στην Ελλάδα, δυστυχώς, δεν έφτασαν παρά λίγα κομμάτια τέμπλου, κάποια θρησκευτικά βιβλία, μια εικόνα του Ιωάννη του Προδρόμου, που έφερε ο Νικ. Αθανασίου, όταν το 1954 είχαν πάει για πρώτη φορά Σπαρταλήδες στην πατρίδα και βρίσκεται έκτοτε στους Αγίους Αναργύρους της Νέας Ιωνίας, δύο σταυροί, όχι βέβαια διαμαντένιοι...

Οι μεγάλοι ναοί ήταν κτισμένοι σε ρυθμό βασιλικής τρίκλιτης. Κίονες, συνήθως από λαξευμένους μονόλιθους, που κατέληγαν σε κομψά κιονόκρανα κορινθιακού ρυθμού, στήριζαν τη στέγη και χώριζαν στα τρία κλίτη το ναό. Ιδιαίτερα περίτεχνα ξύλινα σταυροθόλια, κόγχες και υπέρθυρα.

Κάθε μεγάλος ναός αντιστοιχούσε και σε μία ενορία: **των Ταξιαρχών, της Μητροπόλεως** (ο ναός του Γενεσίου), **των Εισοδίων της Θεοτόκου** (ο λεγόμενος «**Επάνω Μαχαλάς**») και **του Εμριέ** (με την Κοίμηση της Θεοτόκου).

Η Εκκλησία, ως θεσμός, βρισκόταν υπό την ευθύνη του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως. Στην Πισιδία, ήδη από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα, έχει ορισθεί μητρόπολη με έδρα τη Σπάρτη και την Αττάλεια εναλλάξ. Ονομαζόταν «Μητροπολίτης Πισιδίας, υπέρτιμος και έξαρχος πάσης Λυκίας, Σίδης, Μυρέων, Ατταλείας και Μικράς Αντιοχείας».

● Στη Μητρόπολη Πισιδίας, η οποία ήταν 17^η στην τάξη του Οικουμενικού Πατριαρχείου, υπάγονταν οι εξής ελληνορθόδοξες κοινότητες: Σπάρτης, Απταλείας, Καστελλορίζου, Μάκρης, Λειβησίου, Βουρδουρίου, Πάρλας, Ουλούμπορλου, Νησίου, Ελμαλού, Φοίνικος, Αντίφελου, Μύρων, Καλαμακίου και Αλαΐας.

Η εκκλησία της Πισιδίας είχε διαρκή ζωή και συνεχή, όταν άλλες μητροπόλεις καταργούνταν εξαιτίας των εξισλαμισμών. Το 1759 είχε ανταποκριθεί στην έκκληση του Πατριάρχη να ενισχυθεί η Μεγάλη του Γένους Σχολή, στέλνοντας 2.500 άσπρα, δείγμα ότι υπήρχε και ότι είχε ικανό χριστεπώνυμο πλήρωμα.

Η παρουσία μητροπολιτών στη Σπάρτη υπήρξε αισθητή καθ' όλο τον 19^ο αιώνα και τις αρχές του 20^{ου}. Αναφέρονται οι μητροπολίτες: Ευγένιος ο Β' (ο οποίος μετέπειτα έγινε και πατριάρχης), Γεράσιμος ο Β', Μελέτιος ο Α' (από τη Μακεδονία), Καισάριος, Παρθένιος, Βενέδικτος, Κωνσταντίνος (Βαλιούλης) και Γεράσιμος ο Γ' Τανταλίδης.

Κορυφαίος όλων υπήρξε ο τελευταίος. Καταγόμενος από τη μεγάλη φαναριώτικη οικογένεια των Τανταλιδών, διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στην εξέλιξη όχι μόνο των εκκλησιαστικών θεμάτων αλλά και των κοινωνικών και των εκπαιδευτικών. Έφερε αέρα εκσυγχρονισμού και δημοκρατίας στα παραδοσιακά συντηρητικά διοικητικά σχήματα (Δημογεροντία, κλπ.) με την κατάργηση του «αριστίνδην» ορισμού των δημογερόντων και την αντικατάστασή τους με – έστω περιορισμένου εκλογικού σώματος – συστήματος εκλογών.

Τελευταίος χρονικά, ωστόσο, μητροπολίτης Πισιδίας υπήρξε ο Πατάρων Μελέτιος, ο Σπάρταλης δεσπότης, αρχικά με τον τίτλο «Βοηθός Επίσκοπος Πισιδίας» (1910) και μετά με τον τίτλο του Μητροπολίτη².

² Για τη ζωή και το έργο του Σπάρταλη δεσπότη παραπέμπουμε, εκτός των άλλων, και στο έργο του Αντ. Καζαντζόγλου «Η βιογραφία του Πατάρων Μελέτιου», από τις εκδόσεις της Ενώσεως, με χρονολογία 2000, αλλά και στην εφημερίδα «Σπάρτη της Ανατολής», και στο έργο: «Ανθολόγιο Πισιδίας» του Χάρη Σαπουντζάκη, έτος 2000.

Ιερείς υπήρχαν πάντοτε στη Σπάρτη, σ' έναν αριθμό που συνήθως κυμαινόταν γύρω στους δέκα, όλοι για τους μεγάλους ναούς, αρκετοί μάλιστα εγγράμματοι.

Η Σπάρτη ωστόσο ανέδειξε και σπουδαίους ιεροψάλτες, πολλοί από τους οποίους έγιναν γνωστοί και έξω από την πολιτεία.

Ένας μεγάλος συγγραφέας και δάσκαλος της Σπάρτης, ο Ευαγγελινός Μισαηλίδης, από τα Κούλα, είχε πει χαρακτηριστικά «αν όλοι οι ψαλτάδες χαθούν μια μέρα από τον κόσμο και μείνουν μόνο οι Σπαρταλήδες, είναι ικανοί να αναστήσουν τη Βυζαντινή μουσική».

Η όποια εξουσία, μέσα από διατάγματα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, είχε παραχωρηθεί από σουλτάνους στην εκκλησία: θρησκευτική, δικαστική, διοικητική, ασκούσαν κυρίως από τους επισκόπους, οι οποίοι διαδραμάτιζαν ουσιαστικό ρόλο εθναρχεύοντος. Οι Τούρκοι τους ονόμαζαν «μιλλέτ – μπασή», δηλαδή εθνάρχες.

Σε λιγότερο βαθμό ρόλους υπερβαίνοντας τα καθαρά θρησκευτικά τους καθήκοντα ανέλαμβαναν και ορισμένοι προικισμένοι ιερείς, ιδιαίτερα μάλιστα όταν ορίζονταν «αρχιερατικοί επίτροποι» και μετείχαν *ex officio* στα Νομαρχιακά Συμβούλια.

Έναν τέτοιο ρόλο είναι γνωστό ότι διαδραμάτισε στα τελευταία 15 χρόνια της παρουσίας του Ελληνισμού στη Σπάρτη, ο Παπαϊωακείμ Πεσματζόγλου, ο οποίος ως άλλος Μωυσής οδήγησε τα γυναικόπαιδα της Σπάρτης (Οκτώβρης του 1922) σώα στην Ελλάδα, μετά την καταστροφή³.

5. Διοίκηση

● Η Σπάρτη ήταν έδρα διοίκησης (Sançak) του νομού (Vilâyet) Ικονίου. Ο νομός Ικονίου ήταν βέβαια τεράστιος σε έκταση και δεν

³ Για τον Παπαϊωακείμ Πεσματζόγλου μιλούμε και στη συνέχεια. Ωστόσο παραπέμπουμε και στο έργο του «Αναμνήσεις από την πατρίδα μου Σπάρτη Πισιδίας», έκδοση της Ενώσεως, 1990.

μπορεί να αντιστοιχηθεί με ελληνικό νομό. Η επίσημη τουρκική ονομασία της Σπάρτης ήταν Χαμήτ-Αμπάτ, προς τιμήν ενός Σελτζούκου αρχηγού. Ο διοικητής ονομαζόταν μουτασαρίφης.

Στη διοίκηση της Σπάρτης υπάγονταν οι υποδιοικήσεις (kaza): α) Σπάρτης, β) Απολλωνίας ή Σωζοπόλεως (Ουλού-μπορλου), γ) Εγυρδέρ, δ) Καρά-Αγάτς και ε) Μικράς Αντιοχείας (Γιάλοβατς). Ο επικεφαλής του kaza ονομαζόταν καϊμακάμης. Βέβαια στη Σπάρτη κανονικά θα έπρεπε να υπήρχαν και μουτασαρίφης και καϊμακάμης. Αυτό συνέβαινε στην αρχή, στη συνέχεια όμως η εξουσία συγχωνεύθηκε στο πρόσωπο του μουτασαρίφη, δεδομένου ότι στη Σπάρτη υπήρχε και δήμαρχος (bellediye).

Εμείς, υπερβαίνοντας το οθωμανικό σύστημα διοίκησης, που πάντως ήταν μεταφορά αγγλογαλλικών προτύπων, θα πούμε ότι δύο ήταν τα μεγαλύτερα κέντρα παρουσίας του ελληνισμού στην Πισιδία: η Σπάρτη και το Πολυδώριο (Βουρδούρι). Το Βουρδούρι τότε ήταν έδρα διοίκησης, όπως η Σπάρτη, ενώ σήμερα Σπάρτη και Βουρδούρι είναι πρωτεύουσες νομών: των νομών Isparta και Bördür.

Κωμοπόλεις, όπου υπήρχε αξιόλογη ελληνική παρουσία, ήταν: το Εγυρδέρ (κυρίως το Νης στο νησί της λίμνης Εγυρδέρ), το Ουλούμπορλου, η Πάρλα, το Γιάλοβατς. Μικρή ελληνική παρουσία υπήρχε σε πολλά προάστια της Σπάρτης και στη Σαγαλασσό (Aglasun), το Ντιναίρ κλπ..

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της εποχής στο Βουρδούρι θα πρέπει να υπήρχαν 2.000 έως 2.500 Έλληνες και στις άλλες κωμοπόλεις από 1.000 έως 2.000, με πιο πολυάνθρωπο το Ουλούμπορλου (που σημαίνει: ευτυχισμένη πολιτεία).

● Στην πόλη της Σπάρτης ήταν εγκατεστημένη δημοτική αρχή με δήμαρχο και δημοτικό συμβούλιο. Ο δήμαρχος διοριζόταν, οι δημοτικοί σύμβουλοι ήταν 12, εξ αυτών άλλοι ήταν *ex officio* και άλλοι αιρετοί. Μεταξύ των αιρετών ήταν και δύο Έλληνες, ως εκπρόσωποι της μειονότητας. Οι αιρετοί εκλέγονταν περίπου κάθε δύο χρόνια από ένα

εκλεκτορικό σώμα οικονομικά ισχυρών, αφού έπρεπε να πληρώνει φόρο κανείς άνω των 150 γροσίων το χρόνο για να μπορεί να ψηφίζει.

Υπήρχε, βέβαια, και ο μουτασαρίφης (διοικητής) με το ανάλογο διοικητικό (νομαρχιακό, ας πούμε) συμβούλιο, στο οποίο μετείχε και ο δεσπότης ή ο αρχιερατικός επίτροπός του ως τακτικό μέλος *ex officio* κι ένα ακόμα μέλος αιρετό της μειονότητας. Το ότι συμμετείχαν κι εκπρόσωποι της θρησκευτικής μειονότητας δεν σήμαινε και πολλά πράγματα, αφού οι αποφάσεις παίρνονταν στο επίπεδο των τακτικών μελών (*ex officio* ή διορισμένων μελών, π.χ. ο δικαστής) και όχι των αιρετών.

Το σύστημα αυτό μετά τις μεταρρυθμίσεις του 19^{ου} αιώνα ήθελε να δείξει προς την Ευρώπη το νεωτεριστικό πρόσωπο της Τουρκίας. Αλλά ας μην το μηδενίσουμε κιόλας. Αυτή η συμμετοχή ελλήνων χριστιανών στα δύο διοικητικά σώματα της Σπάρτης (της διοίκησης και του Δήμου) έδωσε την ευκαιρία στον Παπαϊωακείμ να έχει γνωριμίες και προσβάσεις για ν' αντιμετωπίσει όλες τις δυσκολίες εκείνων των σκληρών ημερών των αλληπάλληλων διώξεων των 1919 – 1922.

- Βάση του συστήματος διοίκησης, η κατώτατη υποδιαίρεσή του, ήταν η συνοικία, ο λεγόμενος «μαχαλάς». Η Σπάρτη είχε 24 τουρκικές συνοικίες, 4 ελληνικές και 1 αρμένικη. Οι ελληνικές ονομάζονταν: **Απάνω μαχαλάς** (ναός Εισοδίων), **Κάτω μαχαλάς** (ναός Ταξιάρχων), **Μητροπόλεως** και **Εμριέ** (ναός Κοιμήσεως). Ο πρόεδρος κάθε μαχαλά ονομαζόταν μουχτάρης.

- Εδώ οφείλουμε να πούμε ότι εξ αρχής οι έλληνες, όπως και σ' άλλα μέρη της Μικρασίας, είχαν δημιουργήσει μια μορφή αυτόνομης διοίκησης για την επίλυση των προβλημάτων της κοινότητάς τους, η οποία βασιζόταν στις αρχές της λεγόμενης «Δημογεροντίας», που ως θεσμός κατοχυρώθηκε με καταστατικό το 1861. Όμως και προ του 1861, σε πιο προδρομική μορφή λειτουργούσε η δημογεροντία σε στενή σχέση με το θεσμό των μουχτάρηδων ως «μουχταροδημογεροντία».

Από το 1861 λοιπόν και μετά έχουμε τη «Δημογεροντία της Σπάρτης», η οποία αποτελούνταν από 8 μέλη, 2 από κάθε συνοικία. Η θητεία των μελών ήταν διετής, μπορούσαν όμως να επανεκλέγονται χωρίς περιορισμό. Τους δημογέροντες ουσιαστικά διορίζει ένα εκλεκτορικό σώμα, το οποίο αποτελούσαν: οι εν ενεργεία δημογέροντες, οι σχολικοί έφοροι, οι επίτροποι των εκκλησιών.

● Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο μεταρρυθμιστής μητροπολίτης Γεράσιμος Τανταλίδης εισήγαγε στη Σπάρτη ένα ακόμη όργανο, την «Κεντρική Επιτροπή», η οποία ήταν ένα όργανο υπεράνω των άλλων, σαν μια μορφή γερουσίας. Επιλαμβάνονταν της επίλυσης διαφορών μεταξύ δημογερόντων, εφόρων, κατοίκων, κλπ.. Τα μέλη της ήταν 8 και εκλέγονταν με μυστική ψηφοφορία. Πρόεδρος ήταν πάντα ο εκάστοτε μητροπολίτης. Εδώ δεν έμπαιναν τόσοι περιορισμοί, ως προς την προέλευση και την κοινωνική θέση των μελών. Ήταν δηλαδή το λιγότερο «αριστοκρατικό» όργανο, αν και πιο περιορισμένης ευθύνης δράσης.

● Ένας ακόμη σημαντικός θεσμός ήταν η Γενική Συνέλευση, που εξέλεγε τα μέλη των οργάνων. Γινόταν την 1^η Κυριακή του Μάη και η εγκατάσταση των νέων αρχών γινόταν με επίσημη εκδήλωση στις 21 του Μάη, γιορτή των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης.

Το διαχρονικά σημαντικότερο από τα όργανα «αυτοδιοίκησης» των Ελλήνων ήταν βέβαια η **Δημογεροντία**, την οποία και κυρίως αναγνώριζαν και σέβονταν οι Τούρκοι. Επιλαμβάνονταν διαφορών μεταξύ των χριστιανών, ώστε αυτοί να μη φτάσουν για την επίλυσή τους σε τουρκικά δικαστήρια, καθόριζε το φόρο που θα πλήρωναν οι έλληνες, φρόντιζε την τήρηση των δημοτολογίων, την ασφάλεια των μαγαζιών και των σπιτιών των Ελλήνων με νυχτοφύλακες, αλλά και την εκμετάλλευση των κοινοτικών καταστημάτων. Η κοινότητα είχε δύο λουτρά, ένα καφενείο, ένα πτωχοκομείο και ακίνητα στη Σμύρνη.

Στα παλαιότερα χρόνια ο ρόλος της Δημογεροντίας πολλές φορές καταντούσε διακοσμητικός ή και ... γραφικός. Για να επιβεβαιώσουν την ύπαρξή τους κάποιοι δημογέροντες απαίδευτοι, έπαιρναν αποφάσεις

απαράδεκτες έως γελοίες, οι οποίες προξενούσαν την αντίδραση των κατοίκων.

Ο Ευθύμιος Χατζηδουρμούσογλου στις αρχές του 19^{ου} αιώνα είχε γράψει ένα σατιρικό έργο με το οποίο σχολίαζε το βίο και την πολιτεία των δημογερόντων, οι οποίοι άλλοτε απαγόρευαν ... το κάπνισμα (στη Σπάρτη κάπνιζαν ακόμη και οι μεγάλες γυναίκες), ή τα φαγοπότια ή απαγόρευαν στις γυναίκες να κυκλοφορούν στους δρόμους ή ακόμα – ακόμα να κάθονται στην πόρτα του σπιτιού τους και να κουτσομπολεύουν...

Μετά το Χάπτι – Χουμαγιούν και την εξέλιξη σε νέες βάσεις της Δημογεροντίας, διακρίθηκαν στο αξίωμα του Δημογέροντα πολλοί Σπαρταλήδες, όπως ο *Γιαννακός Κιοκπάσογλου*, ο *Ναθαναήλ* και ο *Μηνάς Κεχαγιόγλου*, ο *Χαράλαμπος Αθανάσογλου*, ο *Δαμιανός Καχραμάνογλου*⁴, ο δικηγόρος *Χαράλαμπος Χρηστίδης*, ο *Παναγιώτης Σεραφετίνογλου*, ο *Κωνσταντίνος Δουρμούσογλου*, ο *Κυριάκος Τσακίρης*, ο *Φίλιππος Καχραμάνογλου*, ο *Ιωάννης Παπάζογλου* και άλλοι.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για τον Γιαννακό Κιοκπάσογλου, σπουδαίο Σπάρταλη που ευεργέτησε πολύ τη γενέτειρά του, αφού μόνος του έφτιαξε το Νηπιαγωγείο της. Ο Γιαννακός Κιοκπάσογλου, όπως και ο Γιωργάκης Κλημάνογλου, πήγε αργότερα στη Σμύρνη, όπου και πλούτισε με τη δουλειά του στα χαλιά. Αλλά είχε και σπουδαία παιδεία, με αποτέλεσμα οι Σμυρνιοί να τον εκλέξουν κι αυτοί στο νομαρχιακό συμβούλιό τους (1860 – 1870).

⁴ Ο Δαμιανός Καχραμάνογλου μαρτύρησε ανήμερα της εορτής των Φώτων του 1920, όταν κατηγορήθηκε ότι μέσα σε χαλιά του που έστελνε στη Σμύρνη υπήρχε γράμμα που καλούσε τον Ελληνικό στρατό να προχωρήσει στη Σπάρτη, αφού ήταν ευκαιρία, δεδομένου ότι οι ντόπιοι αρχηγοί των ατάκτων, Δεμιρτζή Μεχμέτ Εφέ και Γιουρούκ Αλής, βρίσκονταν σε διάσταση. Στο γράμμα αναφερόταν ότι οι Σπαρταλήδες ήταν έτοιμοι έχοντας 300 όπλα και 2 μυδραλιοβόλα ! Οι Τούρκοι σκοτώνουν το Δαμιανό μπροστά στο γιο του, τον οποίο και βασανίζουν αλύπητα, όπως βασανίζουν και το συνέταιρό του Νίκο Θεμελίδη. Παράλληλα συλλαμβάνουν 150 προκρίτους: τον Παπαϊωακείμ, τους άλλους ιερείς, τους δημογέροντες, τους εφόρους, τους μουχτάρηδες ! Γίνονται έλεγχοι. Όπλα δεν βρίσκονται (ίσως γιατί πρόλαβαν να τα κρύψουν). Τελικά οι πρόκριτοι αφήνονται ελεύθεροι μετά τη σθεναρή τους στάση και ιδιαίτερα του γιατρού Νικ. Ταρακτσόγλου.

6. Ήθη και Έθιμα. Η Ζωή στη Σπάρτη

● Ο Σπαρταλήδικος βίος ήταν κατεξοχήν συντηρητικός και θρησκευτικοκεντρικός. Υπήρχαν κανόνες κοινωνικής ζωής, οι οποίοι είχαν διαμορφωθεί στο πέρασμα των αιώνων, στηριζόμενοι στις αρχές μιας πατριαρχικής οικογένειας, όπου οι ρόλοι των φύλων ήταν πολύ διακριτοί και οι παρεκτροπές από αυτούς δεν συγχωρούνταν. Η ανάγκη της επιβίωσης αλλά και της δημιουργίας, στη μέση αλλογενών και αλλοθρήσκων, που υπερείχαν αριθμητικά, επέβαλε από τη μια προσήλωση στο εθνικοπατριωτικό ιδεώδες, από την άλλη όμως διπλωματία κι ελιγμούς, καλές δημόσιες σχέσεις και διάθεση προσφορών ως ανταλλαγμάτων για την επίτευξη του στόχου.

Από μόνο του το γεγονός ότι, ύστερα από τόσα κύματα εξισλαμισμού, η Σπάρτη και η περιοχή της κράτησαν την πίστη τους είναι σημαντικότατο.

Οι «αμίαντες» σχέσεις των φύλων προ του γάμου, ο σεβασμός προς τους μεγαλύτερους, η αυστηρότητα στην ανατροφή των παιδιών, που ανήκε εξ ολοκλήρου σχεδόν στη μητέρα, ο ρόλος του άνδρα ως αδιαμφισβήτητου αρχηγού της οικογένειας και η προσήλωση στη θρησκεία ήταν τα βασικά γνωρίσματα των ηθών στη Σπάρτη.

Ωστόσο, ακόμη και εκεί στη Σπάρτη, με το πέρασμα του χρόνου, το συνεχές πήγαινε-έλα στη Σμύρνη και, γενικά, με την επικοινωνία με άλλα αστικά κέντρα του ελληνισμού (Κωνσταντινούπολη, Αθήνα) για εμπορικούς λόγους ή σπουδές, αμβλύνθηκαν κάπως τα πράγματα, ώστε τα τελευταία 30 – 40 χρόνια πια να λέγεται ότι υπήρξε «ανατροφή των ηθών». Και, για παράδειγμα, οι νέοι μπορούσαν να γνωριστούν μεταξύ τους πριν το γάμο, ενώ πρωύτερα όλα ακολουθούσαν την πεπατημένη του προξενιού, ενίοτε και από τη βρεφική ηλικία.

Εκεί όμως που οι Σπαρταλήδες μέσα στο συντηρητισμό τους υπήρξαν προοδευτικοί, ήταν ο θεσμός της προίκας. Οι νέοι θεωρούσαν υποτιμητικό να ζητήσουν προίκα ή να αποκτήσουν προικοσύμφωνο. Άλλωστε, πιστοί στο γάμο, σπάνια κατέφευγαν στο διαζύγιο.

Ο γάμος ήταν πάντα η μεγαλύτερη οικογενειακή γιορτή. Οι προετοιμασίες κρατούσαν μέρες. Κι ακολουθούταν αυστηρά ένα τυπικό που περιελάμβανε την τέλεση του μυστηρίου, πάντα στην εκκλησία, πρωί Κυριακής, μετά τη θεία λειτουργία.

Από το σπίτι της νύφης ξεκινούσε πομπή με προπορευόμενο τον «κεχαγιά» της ενορίας (κλητήρα). Ακολουθούσαν τα όργανα (κυρίως βιολιά και ούτια). Κι ύστερα η νύφη. Γεμάτη χρυσαφικά, ελαφρά θλιμμένα, σοβαρή. Δίπλα ο πατέρας. Σητός και βαρύς. Οι λοιποί συγγενείς. Από το σπίτι του γαμπρού άλλη πομπή, μ' επικεφαλής τώρα τη μητέρα του και τον κουμπάρο.

Μετά ο μυστήριο όλοι μαζί επέστρεφαν στο σπίτι του γαμπρού. Με πραγματική ιεροτελεστία, προσφέρονταν καφές με κουλουράκια αλλά και το αγαπημένο ούζο των ανδρών, συνοδευόμενο κυρίως από τα αλλαντικά, που κάθε οικογένεια έφτιαχνε μόνη της: παστουρμάδες και σουτζούκια. Κι από πάνω τα απαραίτητα γλυκίσματα με μπόλικο σιρόπι: κανταΐφια, μπακλαβάδες, χαλβάδες. Οι νεόνυμφοι, σε ένδειξη σεβασμού, έμεναν ακίνητοι, όσες ώρες κι αν κρατούσε το νυφιάτικο γλέντι.

Ας μη μιλήσουμε για τη νύχτα του γάμου! Η αυστηρότητα των ηθών επέβαλε ελάχιστη γνώση της τέλεσης ... των συζυγικών καθηκόντων και προϋπέθετε, βέβαια, την παρθενιά της νύφης! Αλίμονο!

Ενδιαφέρον είχε και η επόμενη μέρα, όπου η νύφη σε ένδειξη υποταγής όφειλε να ρίχνει νερό στα χέρια των πεθερικών της αλλά και όλων των συγγενών του γαμπρού και μετά να τους φιλά ...

Παρότι για το αγόρι οι κίνδυνοι θα ήταν μεγαλύτεροι, όταν μεγάλωνε σ' εκείνα τα μέρη, όλοι το προτιμούσαν. Ο τοκετός ήταν δύσκολος, με δεδομένες τις συνθήκες της εποχής. Και, φυσικά, γινόταν από τη μαμή.

● Η εικόνα της οικογένειας άλλαζε πια μετά τη γέννηση του παιδιού. Ο ρόλος της συζύγου – μητέρας ενισχυόταν, όσο της πεθεράς μειωνόταν...

Τα βαφτίσια του παιδιού, μια ακόμη μεγάλη γιορτή. Άλλωστε, πόσες ευκαιρίες για να γιορτάσουν είχαν τότε; Δεν γινόταν στην εκκλησία. Γινόταν στο σπίτι. Κολυμπήθρα και ιερά σκεύη μεταφέρονταν. Νονός συνηθιζόταν να γίνεται στενός συγγενής και τ' όνομα απαράβατα σχεδόν ακολουθούσε τη σειρά: πρώτα το σόι του πατέρα κι ύστερα της μητέρας και πρώτα-πρώτα βέβαια τ' όνομα του παππού και της γιαγιάς.

● Υπήρχε μεγάλη ποικιλία στην ονοματοθεσία. Πολλοί εντυπωσιάζονται από το πλήθος των περιπτώσεων όπου δόθηκαν ονόματα από την αρχαία Ελλάδα (Αλέξανδρος, Λεωνίδας, Αγησίλαος, Ιπποκράτης, Πλάτωνας, Σωκράτης, Τηλέμαχος ή Αντιγόνη, Καλλιρρόη, Καλλιόπη, Μελπομένη, Πηνελόπη, Θάλεια, κλπ.. Ιδιαίτερα κάποια ονόματα, όπως Λεωνίδας, Λυκούργος, Αγησίλαος, κλπ., οδήγησαν μερικούς στο να θελήσουν να υποστηρίξουν τη στενή σχέση Πισιδών και Λακεδαιμονίων.

Συνηθέστερα πάντως ήταν τα ονόματα του χριστιανικού εορτολογίου. Υπήρχαν πολλοί Γιάννηδες, αλλά με εξειδικευμένο προσδιοριστικό: Καλυβίτης, Θεολόγος, κλπ., όχι πολλοί Γιώργηδες, αρκετοί όμως Κοσμάδες και Δαμιανοί(λόγω και του ναού των Αγίων Αναργύρων), Νικόλαοι, Φίλιπποι, Χαράλαμποι, Παναγιώτηδες (λόγω των ναών της Παναγίας) και, φυσικά, Μαρίες, Μαριάνθες, Ευαγγελίες, κλπ..

Ο Φίλιππος Νικολαΐδης «Τσενόγλου» αφιερώνει ειδικό κεφάλαιο στο μικρό του βιβλίο για τη Σπάρτη, ειδικά για τα Πισιδικά επώνυμα, ενώ ο Βάσος Βογιατζόγλου, στο βιβλίο του «Τα Πισιδικά Βαφτιστικά και Επώνυμα» τα παρουσιάζει ακόμη πιο αναλυτικά.

● Εμείς θα δώσουμε λίγες χαρακτηριστικές πληροφορίες. Όλοι οι Σπαρταλήδες, τουλάχιστον πριν από το 1900, είχαν καταληκτικό στο επώνυμό τους το Τούρκικο –ογλού: Σταμπουλόγλου, Αρσλάνογλου, Μωραλόγλου, κλπ., δηλαδή, το παιδί του Κωνσταντινουπολίτη, του λιονταριού, του ελθόντος από το Μωριά (;).

Αργότερα ή αφαιρέθηκε η κατάληξη –ογλού και αντικαταστάθηκε με την –ίδης ή την –άκης: Παλόγλου – Παλίδης, Σαπουντζόγλου –

Σαπουντζάκης, ή μεταφράστηκε στα ελληνικά η λέξη κι έτσι ο Αρσλάνογλου έγινε Λεοντιάδης, ο Δανόγλου Μοσχόπουλος, ο Παλόγλου Μελίδης, ο Τερζιογλου Ραφτόπουλος, ο Κιουρκτζόγλου Γούναρης, κλπ..

Το μεγαλύτερο μέρος των συμπατριωτών μας κράτησε και μετά τον ξεριζωμό το επώνυμό του, χωρίς να το μεταφράσει ή να του αλλάξει κατάληξη, παρότι, βέβαια, δεν ήταν και το καλύτερο πιστοποιητικό ανέλιξης στα πρώτα δύσκολα εκείνα χρόνια της προσφυγιάς. Άλλωστε, ήταν περίπου αναμενόμενο ότι η υποδοχή από τους γηγενείς, που έβλεπαν να θίγονται τα όποια συμφέροντά τους, δεν θα ήταν και η καλύτερη...

Μπορεί οι Μικρασιάτες πρόσφυγες να ήταν αδέρφια, όμως η γη ήταν λίγη και άγονη, οι δουλειές μετρημένες, τα στόματα πολλά. Άλλο αν γρήγορα οι πρόσφυγες – κι ανάμεσά τους από τους πρώτους οι Σπαρταλήδες – απέδειξαν ότι δεν είχαν έρθει για να πάρουν δουλειές από τους Ελλαδίτες, αλλά για να τους δώσουν δουλειές, με την ενεργητικότητά, και την εφευρετικότητά τους που επέδειξαν στο εμπόριο και τη βιομηχανία, στα οποία αναδείχθηκαν.

● Η ανατροφή του παιδιού ώσπου να πάει στο σχολείο ήταν, κατά αποκλειστικό λόγο, υπόθεση της μάνας. Το παιδί διδασκόταν βιωματικά από τη στάση του πατέρα και της μάνας, αλλά και των αδελφών (αφού συνήθως υπήρχαν πολλά αδέρφια) το σεβασμό, την υποταγή, την αγάπη προς την πατρίδα – πάντα εξιδανικευμένη – και την τήρηση των ρόλων. Τα αγόρια έπρεπε να μάθουν την τέχνη του πατέρα ή να σπουδάσουν, ακόμη κι εκτός Σπάρτης. Τα κορίτσια τη νοικοκυροσύνη, που απαραίτητα περιελάμβανε βέβαια και την εκμάθηση της τέχνης του χαλιού.

Τα παιχνίδια των παιδιών βασιζόνταν στον αυτοσχεδιασμό και τα πρόχειρα υλικά, που άφθονα βρίσκονταν τριγύρω (κορμοί δέντρων, καρποί, κλπ.). Οι ατελείωτοι και βαρείς χειμώνες πρόσφεραν στα παιδιά ευκαιρίες για διάφορες ασκήσεις, όπως το σκι στον πάγο. Ενώ την άνοιξη και το καλοκαίρι συνηθισμένες ήταν οι επιδείξεις με τις κούνιες που στερέωναν στα ψηλόκορμα δέντρα.

Τα λεγόμενα «πολεμικά» παιχνίδια δεν έλειπαν. Αντίθετα, τ' αγόρια, όσο μεγάλωναν, τα επεδίωκαν: εικονικές ξιφομαχίες με ξύλινα ξίφη, παρελάσεις με ξύλινα όπλα, κλπ. (αν και υπήρχε πάντα ο φόβος του Τούρκου).

● Οι Σπαρταλήδες εξαιτίας του πολύ υγιεινού τους κλίματος και της καθόλα υγιεινής ζωής τους, θεωρούνταν, γενικά, για τα μέτρα της εποχής, μακρόβιοι. Κάποτε, όμως έρχεται ο θάνατος! Το πένθος είναι βαρύ και μεγάλο και διαρκεί πολύ. Όλοι ντύνονται στα μαύρα. Μοιρολογούν οι γυναίκες. Η ταφή γίνεται, χωρίς φέρετρο, σχεδόν πάντα στους περιβόλους των εκκλησιών, με διαδικασίες που δεν διαφέρουν από την εποχή μας.

Πολλές φορές τέθηκε το ερώτημα: μα κάθε εκκλησία γινόταν και νεκροταφείο; Δύσκολη η απάντηση. Άλλες εποχές, άλλα ήθη. Στην αρχή υπήρχε ένα μικρό νεκροταφείο στο εξωκλήσι των Αγίων Αναργύρων, αρκετά έξω από την πόλη, αλλά γρήγορα καταργήθηκε. Το ίδιο δε συνέβαινε και με τους Οθωμανούς, οι οποίοι είχαν ξεχωριστό νεκροταφείο, κοντά στο Αρρεναγωγείο της Σπάρτης. Σήμερα, βέβαια, κάτι ανάλογο θα ήταν αδιανόητο⁵!

● Σ' ένα ταξίδι μας στη Σπάρτη, το 1989, αναζητώντας τα ίχνη του μεγαλύτερου ναού της, του ναού της Κοιμήσεως, ανακαλύψαμε τον υπόγειο ναΐσκο του Αγίου Παντελεήμονα. Σκύβοντας περάσαμε στο εσωτερικό του, όπου έκπληκτοι βρεθήκαμε μπροστά σ' ένα τάφο, υπερυψωμένο μάλιστα, όπου έκαιγε ένα κερί! Ήταν ο μοναδικός τάφος Χριστιανού στη Σπάρτη που είχε διασωθεί. Από την επιμέλεια της κατασκευής του και το γεγονός ότι ήταν ο μόνος εκεί, συμπεράναμε ότι πιθανότατα θα ήταν τάφος ιερωμένου!

⁵ Γνωρίζουμε την αντίδραση του κόσμου στην απόφαση της εκκλησίας να ταφεί πίσω από το Ιερό Βήμα των Αγίων Αναργύρων το 1992, δίπλα στους Σπαρταλήδες κληρικούς, τον πρώτο ιερέα του ναού Παπαϊωακείμ Πεσματζόγλου και το Μητροπολίτη Πατάρων Μελέτιο, ο πρώτος Μητροπολίτης της νεοϊδρυθείσας Ιεράς Μητρόπολης Ν. Ιωνίας και Φιλαδελφείας Κυρός Τιμόθεος. Ο γράφων είχε τότε το αξίωμα του αντιδημάρχου Ν. Ιωνίας κι έφερε την ευθύνη να στηρίξει αυτή την απόφαση του ιερατείου, παρά την αντίδραση των δημοτών, ως τελευταία παραχώρηση, αναμνησκόμομος του εθίμου της ταφής των νεκρών στους περιβόλους των εκκλησιών της Σπάρτης.

● Οι Σπαρταλήδες συνήθιζαν πολύ, ιδιαίτερα στις μακρινές νύχτες του χειμώνα, τις λεγόμενες «βεγγέρες», δηλαδή τις επισκέψεις σε συγγενικά ή φιλικά σπίτια. Ήταν, ίσως, η μοναδική, σε καθημερινή βάση, διασκέδασή τους κι εννοούσαν να την οργανώσουν καλά! Η βραδιά κυλούσε ευχάριστα. Οι άντρες πίνοντας το ούζο ή το ρακί τους θα έπαιζαν, οπωσδήποτε, χαρτιά. Οι Σπαρταλήδες υπήρξαν δεινοί χαρτοπαίκτες, όμως στις «βεγγέρες» τα παιχνίδια ήταν αθώα και ο χαμένος πλήρωνε με τις διάφορες ποινές που του έβαζαν (μιμήσεις ζώων, κλπ.). Οι γυναίκες θα μιλούσαν για τα φαγητά και τα γλυκίσματά τους, αλλά θα έκαναν και το απαραίτητο κουτσομπολιό τους, ενώ τα παιδιά θα αλώνιζαν τον τόπο γύρω με τα τρεξίματά τους και τις χαρούμενες φωνές τους τρώγοντας ξηρούς καρπούς και σταφίδες. Και οι νέοι; Προσεκτικά και με τρόπο απόλυτα ρομαντικό θα αντάλλασσαν ματιές και υπονοούμενα.

● Στα κεράσματα την τιμητική τους είχαν τα γλυκά κουταλιού, οι ξηροί καρποί (τα καρύδια πάντα αφθονούσαν στη Σπάρτη), αλλά και τα αποξηραμένα βερίκοκα, τα δαμάσκηνα, οι χουρμάδες. Βασικό γλύκισμα στις «βεγγέρες» ο χαλβάς, σε διάφορες παραλλαγές. Οι Σπαρταλιές είχαν αναγάγει την μαγειρική, ιδιαίτερα όμως τη ζαχαροπλαστική σε αληθινή τέχνη ...!!!

Οι πιο επιτυχημένες «βεγγέρες» ήταν αυτές που γίνονταν στο σπίτι όποιου επέστρεφε στην πατρίδα για λίγο καιρό, κυρίως κατά το Πάσχα, μετά από μακρά απουσία για εμπόριο ή για σπουδές. Τα νέα που έφερνε από τον «έξω κόσμο» και η γλαφυρότητα που διέκρινε τους Σπαρταλήδες στην αφήγηση, αλλά και το χιούμορ και το περιπαιχτικό ύφος είχαν τον πρώτο λόγο.

Από τις μεγάλες γιορτές της Χριστιανοσύνης οι Σπαρταλήδες τιμούσαν ιδιαίτερα τα Φώτα. Αμέσως μετά τη λειτουργία στο ναό της Μητροπόλεως, που πάντα τέτοια μέρα είχε «μονοκκλησιά»⁶, όλοι οι επίσημοι στα καλά τους και σε παράταξη κατέβαιναν στη γέφυρα του

⁶ «Μονοκκλησιά» ονομαζόταν το εκκλησιαστικό έθιμο να λειτουργεί μια μόνο εκκλησία σε σημαντικές εορτές, ώστε να μαζεύεται εκεί όλο το εκκλησίασμα αλλά κι όλοι οι ιερείς με τα άγια σκεύη, για να δίνεται πανηγυρικότερος χαρακτήρας.

ποταμού Τσάι, η οποία ήταν στολισμένη από μυρσίνες και δάφνες για το ρίξιμο του σταυρού στα νερά του.

Το εξαιρετικό σ' αυτό το έθιμο ήταν ότι γινόταν ξημερώματα της ημέρας των Φώτων, με θερμοκρασίες πολύ κάτω από το μηδέν, αλλά με παρούσα ολόκληρη την Ορθόδοξη κοινότητα και (... το σημαντικότερο) με πολλούς Τούρκους, επίσημους κι ανεπίσημους. Όταν ο ιερέας έριχνε το σταυρό στα παγωμένα νερά, χριστιανόπουλα αλλά και τουρκόπουλα έπεφταν να τον πιάσουν! Τ' αγιασμένα νερά του χείμαρρου παρακάτω στα ταμπάκια (βυρσοδεψεία) οι Τούρκοι (οι περισσότεροι βυρσοδέψες ήταν Τούρκοι) τα μάζευαν για να ραντίσουν τα δέρματά τους για να μη σαπίσουν!

● Η Πρωτοχρονιά και το Πάσχα γιορτάζονταν κι αυτά ιδιαίτερα! Ας μην αναζητήσουμε, βέβαια, χριστουγεννιάτικα δέντρα ή σουβλιστά αρνιά!

Τα παιδιά παρέες – παρέες το βράδυ της Παραμονής γυρνούσαν στα σπίτια, ανέβαιναν στις χαμηλές στέγες κι από κει, ως άλλοι αγιοβασίληδες, κατέβαζαν από τις καμινάδες καλάθια για να βάλουν οι νοικοκυρές τα γλυκίσματα και τα μπαξίσια. Ενδιαφέρον έχουν τα περίεργα τραγούδια τους, στα τουρκικά, που τα συνόδευαν με τις κινήσεις τους.

Χρόνος, χρόνος, πρωτοχρονιά!!!

Της θείας μου τα μαύρα φρύδια.

Του Αλέξη το φαλακρό κεφάλι.

Αν μου δώσετε να σας γίνει ένα όμορφο αγόρι.

Αν δε μου δώσετε να σας γίνει ένα κορίτσι

Με κασιδιάρικο κεφάλι...

Περισσότερο ενδιαφέρον για το Πάσχα είχαν οι προετοιμασίες όλης της νησιτίσιμης περιόδου που έκαναν οι νοικοκυρές στα σπίτια, τα οποία έπρεπε να λάμψουν από πάστρα και να μοσχομυρίσουν από τον ασβέστη.

Η αναστάσιμη ακολουθία ψαλλόταν, βέβαια, μέσα στο ναό. Βαρελότα και κροτίδες απαγορεύονταν, για ευνόητους λόγους ...!!! Οι Χριστιανοί τιμούσαν ιδιαίτερα το πασχαλινό τραπέζι, όπου όμως δεν υπήρχε οβελίας. Σερβιριζόταν κρέας μεν, αλλά με σούπα. Και, φυσικά, υπήρχαν τα κόκκινα αυγά, τα οποία δίνονταν και στους Τούρκους, οι οποίοι τα δέχονταν με ευχαρίστηση. Γιορτή οικογενειακή με αγάπη και ειρήνη...

● Παρότι δεν θα το περίμενε κανείς για μια κοινωνία με τόσο αυστηρά ήθη, οι Απόκριες, γιορτάζονταν με ιδιαίτερα πανηγυρικό τόνο! Οι νέοι, τα αγόρια κυρίως, και σπανιότερα οι κοπέλες μασκαρεύονταν με αυτοσχέδιες στολές και γυρνούσαν τις γειτονιές ανταλλάσσοντας πειράγματα ... Έχουν διασωθεί στο αρχείο της Ενώσεως φωτογραφίες μεταμφιεσμένων Σπαρταλήδων. Έντονο βάψιμο, γυναικεία ρούχα συνήθως ή απομιμήσεις ηρώων ρομαντικών μυθιστορημάτων ή μουσικών έργων (παλιάτσοι, αρλεκίνοι, κολομπίνες κλπ.). Απαραίτητο ποτό εδώ το ούζο. Το συνόδευαν τα «μπουρέκια» με τα κρέατα και τους κιμάδες πνιγμένους στα μπαχαρικά.

Και πιο πολύ απ' όλα την τιμητική της είχε η απαρχή της νηστείας, η Καθαρή Δευτέρα. Έθιμο παλιό των γυναικών ήταν να συγυρίζουν το σπίτι από τη χειμωνιάτικη κλεισούρα και να το ασπρίζουν. Το κρύο δεν επέτρεπε εκδρομές στα γύρω εξοχικά μέρη, όταν όμως η Καθαρή Δευτέρα ερχόταν όψιμα, τότε ναι, ξεχύνονταν μεγάλοι και μικροί στις εξοχές, και υπήρχαν τόσες πολλές στη Σπάρτη!!! Χαρταετοί δεν είχαν ανακαλυφθεί ή πάντως δεν πολυχρησιμοποιούνταν στη Σπάρτη, παρότι στη Σμύρνη γίνονταν διαγωνισμοί τέτοια μέρα για τον καλύτερο αϊτό, με τις άπειρες ονομασίες που τους έδιναν, ανάλογα με το είδος της κατασκευής του (τσερκένι, φανάρι, σβουρηχτάρι, σαΐτα κλπ).

7. Το Χαλί

● Σπάρτη και χαλί, Σπαρταλήδες, Σπαρταλιές και χαλί, ολόκληρο σχεδόν τον προηγούμενο αιώνα (και στην αξέχαστη πατρίδα και στην Ελλάδα) είχαν επικρατήσει ως έννοιες ταυτόσημες!

Μπορεί να μην ανακάλυψαν το χαλί οι Σπαρταλήδες, αυτό είναι αλήθεια, μπορεί τα σπαρταλήδικα χαλιά να μην ήταν τα πιο λεπτούφασμένα και τα πιο ακριβά, όμως ο πολύς ο κόσμος και ιδιαίτερα βέβαια στη Νέα Ιωνία, την πολιτεία που εγκαταστάθηκε το μεγαλύτερο τμήμα των ξεριζωμένων, είχε συνδέσει άρρηκτα αυτές τις έννοιες. Δεν υπάρχει σχετικό βιβλίο, ελληνικό ή ξένο, που να μην αναφέρεται στα «Σπάρτα Χαλησί». Ακόμη και ρόλο σε μυθιστορήματα είχαν διαδραματίσει οι δημιουργοί τους⁷.

● Ας πούμε, λοιπόν, λίγα λόγια για την ιστορία του χαλιού στη Σπάρτη, για τους νέους αναγνώστες, αφού οι παλιοί τα ξέρουν καλά.

Η ιστορία του χαλιού είναι πανάρχαια. Ξεκινάει από την Ανατολή, για την ακρίβεια από την Άπω Ανατολή. Σημαντικότερο ρόλο στην πορεία είχαν διαδραματίσει Πέρσες και Τούρκοι.

Το χαλί στη Σπάρτη έφτασε από έναν μη Σπάρταλη ...!!! Το γιατρό **Πρόδρομο Γρηγοριάδη** από την Καισάρεια, γύρω στα 1880, τον οποίο στήριξαν αμέσως η Σπαρταλιά σύζυγός του **Κατίνα** και οι κουνιάδοι του **Δαμιανός και Ιορδάνης Στύλογλου**, οι οποίοι και ίδρυσαν την πρώτη ταπητουργική μονάδα στη Σπάρτη.

Σαν τη φωτιά στα στάχια, η τέχνη του χαλιού αλλά και η επιχειρηματική του εκμετάλλευση μεταδίδονται αστραπιαία. Σ' όλα τα σπίτια στήνονται ιστοί, δημιουργούνται οικοτεχνίες στην αρχή και στο τέλος βιομηχανίες!

Το χαλί είναι ευαίσθητο προϊόν. Θέλει μεράκι (σχέδιο), θέλει επιδεξιότητα, θέλει υπομονή και, οπωσδήποτε, φτηνά εργατικά χέρια. Για το τελευταίο οι Σπαρταλιές προσφέρονταν, αφού δεν τις αποσπούσε πολύ από τα οικογενειακά τους καθήκοντα, τις μακριές νύχτες του χειμώνα και τους πρόσφερε ένα έσοδο.

Τους πιονέρους ακολουθούν γρήγορα άλλοι κι άλλοι, ώσπου τη δεκαετία 1890 – 1900 η Σπάρτη να μεταβληθεί σε σημαντικό κέντρο παραγωγής κι εξαγωγής χαλιών, τα οποία προωθούνταν, κατά κύριο

⁷ Αναφερόμαστε, ανάμεσα σε άλλα, στα «Παιδιά της Νιόβης» του ακαδημαϊκού Τάσου Αθανασιάδη, στο «Πέρα απ' την Αμερική» του Ηλία Καζάν, κ.α..

λόγο, στη Σμύρνη, απ' όπου κι έφευγαν στο εξωτερικό (κυρίως Αμερική).

Τότε και ιδρύεται Ανώνυμος Εταιρεία με διευθυντή τον δικηγόρο **Νικόλαο Θεμελίδη**. Εργοστάσια, πλέον, χαλιών ιδρύουν: ο **Μηνάς Κεχαγιόγλου**, ο **Χαράλαμπος Αθανάσογλου** μαζί με τους **Δαμιανό** και **Φίλιππο Καχραμάνογλου**, ο **Ιωάννης Παπάζογλου**, ο **Ιορδάνης Δουρμπέογλου**, οι αδερφοί **Δανόπουλοι**, ο **Θεόδωρος Παπάζογλου**, κ.α..

Πολλοί απ' αυτούς έφεραν την τέχνη τους και στην Ελλάδα, μετά τον ξεριζωμό, φτιάχνοντας δεκάδες βιοτεχνίες και ορισμένες βιομηχανίες, τις περισσότερες από τις οποίες στη Νέα Ιωνία, τη Νίκαια, το Περιστέρι, το Κερατσίνι, την Έδεσσα, τη Θεσσαλονίκη, την Ύδρα, την Πάτρα και αλλού. Δυστυχώς – για να κλείσουμε την παρένθεση – αυτή η αναγέννηση της τέχνης του χαλιού δεν κράτησε πολύ, για δέκα – δεκαπέντε χρόνια μόνο (1925 – 1940 περίπου). Οι εξαγωγές σταμάτησαν. Το μηχανοποίητο χαλί αντικατέστησε το χειροποίητο. Οι εισαγωγές έσβησαν τα πάντα και όλα τελείωσαν.

Ο Παπαϊωακείμ στα «Απομνημονεύματά» του, υπερβάλλοντας, μιλά για 4.000 ιστούς σε εργοστάσια και σπίτια της Σπάρτης. Με δεδομένο τον αριθμό των Ελλήνων και κυρίως των Ελληνίδων – έστω κι αν αργαλειοί στήνονταν και σε τούρκικα σπίτια – θα πρέπει να δεχτούμε τα στοιχεία Γερμανικών πηγών του 1906, απ' όπου φαίνεται ότι στη Σπάρτη υπήρχαν 820 αργαλειοί με 3.100 υφαντές. Από τα αρχεία του πρωθυπουργικού γραφείου της Τουρκίας, που δημοσιεύθηκαν το 1968, προκύπτει ότι μεταξύ 1895 – 1900 η Σπάρτη θεωρούνταν ως το ταχύτερα αναπτυσσόμενο ταπητουργικό κέντρο της Τουρκίας! Στη Σπάρτη υπήρχε και παράρτημα της μεγάλης αγγλικής εταιρείας Oriental Carpets, όπου εργάζονταν πολλοί Έλληνες.

● Το μεγαλύτερο, το σημαντικότερο κομμάτι στη διαδικασία της παραγωγής ενός αξιόλογου χαλιού, λένε οι ειδικοί, ότι είναι το σχέδιο και τα χρώματα. Κι εδώ ακριβώς οι Σπαρταλήδες ξεχώρισαν. Έφτιαχναν ωραία, πρωτότυπα σχέδια, σωστά έργα τέχνης. Ο **Χάρης Καχραμάνος**,

συγγραφέας του μοναδικού στο είδος του έργου, με τον τίτλο «Το Χαλί», ο **Νίκος Χατζησταθόγλου**, ο **Κυριάκος Βασιλειάδης**, ο **Τηλέμαχος Δουρμούσογλου** και ο **Χρήστος Χατζηγεωργίου (Σοκόγλου)** υπήρξαν σπουδαίοι σχεδιαστές. Ο Σοκόγλου, μάλιστα, είχε κληθεί στην Αιθιοπία από τον αυτοκράτορα Χαϊλέ Σελασιέ για να διδάξει την τέχνη του στους Αιθίοπες⁸.

Το χαλί δεν ήταν η μόνη υφαντική τέχνη με την οποία ασχολήθηκαν οι Σπαρταλήδες. Σε μικρότερη, φυσικά, κλίμακα είχαν ασχοληθεί και με την ύφανση, σε ειδικούς ξύλινους οριζόντιους αργαλειούς, απλών όσο και στέρεων υφασμάτων, των λεγόμενων αλατζάδων.

Στη Νέα Ιωνία μαζί με το χαλί στήθηκαν και πολλοί αργαλειοί για να υφάνουν αλατζάδες. Ως τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια οι γειτονιές της αντηχούσαν από τους ήχους της σαΐτας που χτυπούσαν οι υφάντρες, πολλές, βέβαια, από τις οποίες ήταν Σπαρταλιές.

8. Η Παιδεία – Η Εκπαίδευση – Ο Πολιτισμός

● Οι Σπαρταλήδες, τόσο στη Σπάρτη όσο και στον Ελλαδικό χώρο μετά τον ξεριζωμό, διακρίθηκαν στα επαγγέλματα που συνδέονται με την οικονομία: έγιναν επιχειρηματίες, έμποροι, βιοτέχνες, βιομήχανοι. Δύσκολα θα βρει κανείς Σπάρταλη αγρότη ή κτηνοτρόφο. Τα μικρά κτήματά τους και η ροδελαιοπαραγωγή δεν προσφέρονταν για αποκλειστική απασχόληση. Ένας τομέας, λοιπόν, στον οποίο επιδόθηκαν, προκειμένου να ευδοκιμήσουν στη ζωή τους, ήταν της εκπαίδευσης, της επιστήμης και του πολιτισμού. Αγάπησαν τα γράμματα. Είδαν πως με τις σπουδές τους διανοίγονταν ευρείς ορίζοντες, πολλά ταξίδια, χρήματα, καταξίωση.

Η Σπάρτη ανέδειξε λαμπρούς γιατρούς, δικηγόρους, φαρμακοποιούς, οικονομολόγους, στρατιά ολόκληρη εκπαιδευτικών, μουσικούς,

⁸ Στο έργο ανωνύμου Οθωμανού το 1904 με τον τίτλο «Τάπητες της Ανατολίας» η κομποδετική τέχνη στη Σπάρτη αναφέρεται ως τόσο εξαιρετική που προσομοιάζε με υφαντά κατασκευασμένα στη μηχανή.

ψαλτάδες, σχεδιαστές, ζωγράφους, μηχανικούς. Δηλαδή, επιστήμονες κι ανθρώπους της τέχνης, με καλές σπουδές, όχι μόνο στη γενέτειρά τους, αλλά και στη Σμύρνη, το Ικόνιο, την Κωνσταντινούπολη, την Αθήνα, το Παρίσι, το Βερολίνο, κ.α....

Ενδεικτικά μόνο αξίζει ν' αναφέρουμε τους γιατρούς: *Ευστάθιο Δανόπουλο* και *Δαμιανό Σπυρίδη*, που μετεκπαιδεύτηκαν στο Παρίσι, τον *Κυριάκο Ουλκέρογλου*, τον *Ελεήμονα Δαμιανίδη*, τον *Δαμιανό Βασιλειάδη*, τον *Κυριάκο Λεοντιάδη*, το *Σταύρο Δανόπουλο*, το *Μιχαήλ Γαβριηλίδη*, το *Νικόλαο Ταρακτζόγλου*, το *Νικόλαο Δαμιανίδη*, το *Γρηγόριο Παλόγλου*, το *Θεόδωρο Μαλλίδη* και το *Βασίλειο Αστζόγλου*, που σπούδασαν στην Αθήνα ή την Πόλη.

Τους φαρμακοποιούς: *Γεράσιμο Λεοντιάδη*, *Ιερεμία Μωραλίδη*, *Κυπριανό Λαζαρίδη*, *Σαμουήλ Λεοντιάδη*, *Σοφοκλή Λεοντιάδη*, *Θεόδωρο Ουλκέρογλου*, *Ευάγγελο Παλόγλου*, *Ζαχαρία Δημητριάδη*, *Στέφανο Πατσόγλου* και *Γρηγόριο Μαλλίδη*, που αποφοίτησαν από την Πόλη.

Τους δικηγόρους: *Νικόδημο Γεωργιάδη*, *Γρηγόριο Στεφανάκη* (που σπούδασαν στην Αθήνα) και *Δημήτριο Κιοκπάσογλου*, *Αλέξανδρο Σεραφεινίδη*, τους αδερφούς *Θρασύβουλο*, *Βασίλειο* και *Χαράλαμπο Αργυρόπουλους*, τον *Ευστάθιο Θεμελίδη*, το *Βασίλειο Πετράκη*, το *Σωτήριο Κιουρκτζόγλου*, το *Δαμιανό Αθανάσογλου*, το *Γαβριήλ Φιλιππίδη*, το *Μελέτιο Δανόπουλο*, τον *Πλάτωνα Κλημάνογλου*, το *Δαμιανό Εβρένογλου* (που μαρτύρησε στη Σμύρνη), το *Βασίλειο Αρτεμιιάδη* και τόσους άλλους.

Στο Εμποροδικείο της Σπάρτης δικηγόρησαν οι: *Αϊβάζ Εβρένογλου*, *Νικόλαος Αμελίδης*, *Νικόλαος* και *Αντώνιος Τιλφιλίδης*, *Ευστάθιος Δερβίσογλου*, *Χαράλαμπος Χρηστίδης*. Ως πολιτικός μηχανικός διακρίθηκε ο *Δ. Γ. Κιοκπάσογλου*.

● Όλη αυτή η παραγωγή ανθρώπων του πνεύματος και της επιστήμης δεν προέκυψε, βέβαια, μόνον από την έμφυτη εξυπνάδα των σχεδόν ορεισίβιων Σπαρταλήδων. Βγήκε μέσα από την εκπαίδευση, από τα σχολεία της Σπάρτης, από τους δασκάλους τους. Αν εξαιρέσει κανείς

τη Σμύρνη, την Πόλη, την Καππαδοκία, το Αϊβαλί, την Τραπεζούντα, και αν λάβει υπόψη την αναλογία Ελλήνων προς Τούρκους (1 : 5) και τη σχετική απομόνωση των Σπαρταλήδων, επάνω στα υψίπεδα της δυτικής άκρης του Ταύρου, τότε τα σχολειά κι οι δάσκαλοι της Σπάρτης, ο αριθμός των μαθητών, η ποιότητα των σπουδών και τα μέσα, θα πρέπει να τοποθετηθούν αξιολογικά στην πρώτη γραμμή της Εκπαίδευσης στη Μικρασία.

Θαυμάζει κανείς το ότι σε πολύ πρώιμα χρόνια, αρκετά πριν την Ελληνική Επανάσταση, όταν κανένα σχεδόν σχολείο δεν λειτουργούσε στον Ελλαδικό χώρο (εκτός λίγων εξαιρέσεων σε κοινότητες με προνόμια), το 1810 ο φωτισμένος δάσκαλος **Διονύσιος Μώραλης**, από την Πελοπόννησο βεβαίως, ιδρύει ένα σχολείο ανωτέρου επιπέδου, από τα λεγόμενα «σπιτικά σχολειά» με τους «γραμματοδιδασκάλους» (1774 – 1810) και το φημισμένο γραμματοδιδάσκαλο **Κελίν Σάββα**.

Θα ακολουθήσει μια ομάδα δασκάλων από την Ελλάδα (καμουφλαρισμένων Φιλικών), ώσπου ένα-δυο χρόνια πριν την εθνεγερσία ιδρύεται το πρώτο Κοινοτικό Σχολείο στη Σπάρτη (όλα τα προδρομικά σχολεία ήταν ιδιωτικά). Το φτιάχνει ένας εμπνευσμένος ιεράρχης, ο μητροπολίτης Ειρηνουπόλεως **Γρηγόριος ο Βατοπεδινός**. Είχε μεγάλα όνειρα. Οραματιζόταν για τη Σπάρτη μίαν Ακαδημία Κυδωνιών ή μίαν Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης και, πλούσιος καθώς ήταν, διέθεσε χιλιάδες γρόσια για ν' αγοραστούν συγγράμματα και όργανα. Πρόλαβε να φέρει κι έναν σπουδαίο δάσκαλο από την Αθήνα, **τον Ιωάννη**, που έμεινε 3 – 4 χρόνια, αρκετά για να βάλει τις βάσεις ενός μεταβατικού σχολείου, μεταξύ των «σπιτικών» και των «αλληλοδιδασκτικών».

● Θα πρέπει πάντοτε να λαμβάνουμε υπόψη τον τουρκοφωνισμό των Σπαρταλήδων και το γεγονός ότι τα ελληνικά μαθαίνονταν ως ξένη γλώσσα, η οποία, βέβαια, απαγορευόταν να μιλιέται στο δρόμο. Ένα είδος μικτής γλώσσας (χαρακτήρες ελληνικοί – περιεχόμενο, έννοιες τουρκικές), τα караμανλίδικα επί πολλά χρόνια υπήρξε το διάμεσο μεταξύ του τουρκοφωνισμού και της ομιλίας στα ελληνικά. Τα «καραμανλίδικα» έδωσαν σημαντικά έργα θρησκευτικά και

λογοτεχνικά. Ήταν γλώσσα γραπτή, όχι όμως για την προφορική επικοινωνία.

● Το 1841 είναι μια πολύ σπουδαία ημερομηνία για την εκπαίδευση στη Σπάρτη. Σχολάρχης στο κοινοτικό σχολείο αναλαμβάνει μια πολύ μεγάλη προσωπικότητα του ελληνομικρασιατικού διαφωτισμού, ο **Ευαγγελινός Μισαηλίδης**, από τα Κούλα. Έφερε μαζί του στη Σπάρτη και τον αδελφό του **Μισαήλ Μισαηλίδη**, σπουδαίο μουσικοδιδάσκαλο και ιεροψάλτη⁹. Οι δυο τους μοίρασαν τις τάξεις. Ο πρώτος, όντας και διευθυντής, πήρε τις μεγάλες, ο δεύτερος τις μικρές.

Η εκπαίδευση στη Σπάρτη έμπαινε σε στέρεες βάσεις. Γιατί αλλιώς δεν θα γινόταν τίποτε, γιατί χρειάστηκε μεγάλη προσπάθεια ν' αφήσουν οι γονείς τα παιδιά τους, πρόσηβους και έφηβους, από τις διάφορες δουλειές της οικογένειας και να φοιτήσουν σε τόσο οργανωμένο σχολείο, για τόσο πολλές ώρες, αφού οργανωμένη εκπαίδευση πιο πριν δεν υπήρχε ...

● Η πεντηκονταετία (1830 – 1880) είναι, θα έλεγε κανείς, ο χρυσός αιώνας των λεγόμενων «αλληλοδιδασκτικών» σχολείων. Μ' έναν δάσκαλό, το πολύ δυο, και πολλούς βοηθούς από τους μεγαλύτερους και άριστους μαθητές, τους λεγόμενους «πρωτόσχολους», προσφερόταν ικανοποιητικού, για την εποχή, επιπέδου εκπαίδευση.

Μορφή αυτού του συστήματος, που είχε έρθει από την Αγγλία, υπήρξε ο **Γρηγοράκης Δημητριάδης**, Ελλαδίτης, από την Έδεσσα. Και κορυφαίος πρωτόσχολος μαθητής, που μετά διέπρεψε, ο **Κυριάκος Τσακίρης**, πατέρας ενός ακόμη σημαντικού Σπάρταλη, του Γαβριήλ Τσακίρη. Ένας ακόμη **Δημητριάδης, ο Γεώργιος**, όχι συγγενής του πρώτου, ήταν αυτός που οργάνωσε, αργότερα, και το σπουδαίο Αναγνωστήριο της Σπάρτης (1860), όπου σε σπαργανώδη μορφή εφαρμοζόταν η επονομαζόμενη «δια βίου εκπαίδευση».

⁹ Ο Ευαγγελινός Μισαηλίδης υπήρξε πολυγραφότατος συγγραφέας και μάλιστα στα «καραμανλίδικα», με τεράστια ακτινοβολία στον Ελληνισμό.

Η μεγάλη ώρα για την εκπαίδευση στη Σπάρτη σήμανε το 1880, όταν πλέον καταργήθηκαν τα «αλληλοδιδασκτικά» σχολεία και εμφανίστηκαν τα λεγόμενα «συνδιδασκτικά» με δάσκαλο σε κάθε τάξη. Αρχίζει η μεγάλη ακμή. Η Σπάρτη θα έχει σε λειτουργία ταυτόχρονα τρία τουλάχιστον σχολεία.

1) Το Αρρεναγωγείο, με τη μορφή της λεγόμενης Αστικής Σχολής (μέθοδος φερμένη από τη Γερμανία), όπου κάτω από την ίδια στέγη λειτουργούσαν: Δημοτικό Σχολείο, με 4 – 5 τάξεις, Σχολαρχείο (το λεγόμενο αλλιώς κι «Ελληνικό Σχολείο) με 2 – 3 τάξεις και Γυμνάσιο, με επίσης 2 – 3 τάξεις. Οι τάξεις ωστόσο είχαν συνεχόμενη αρίθμηση: πρώτη, δεύτερη, ... ένατη, δέκατη, Στη μεγαλύτερη ακμή του το Αρρεναγωγείο Σπάρτης έφτασε να έχει 10 τάξεις. Να σημειώσουμε ότι συχνά το Αρρεναγωγείο ήταν μόνο κατ' όνομα αρρεναγωγείο, αφού επιτρεπόταν να φοιτούν και κορίτσια στις ανώτερες τάξεις.

2) Το Παρθεναγωγείο, σχολείο μόνο για κορίτσια με 4 – 5 τάξεις.

3) Το Νηπιαγωγείο, σχολείο για νήπια με 2 τάξεις και με έμφαση στη διδασκαλία της Ελληνικής γλώσσας.

Για πολλά χρόνια λειτουργούσε και 2τάξιο παράρτημα στην ακραία συνοικία Εμριέ.

Τότε μορφές της εκπαίδευσης στη Σπάρτη (1880 – 1920) αναδείχθηκαν: ο *Σωκράτης Παυλίδης*, ο *Νικόλαος Ευσταθιάδης*, ο *Γεώργιος Σακκάρης*, ο *Χαράλαμπος Ηλιάδης*, ο *Πέτρος Σεραφετινίδης*, ο *Στέφανος Παπαχαρίτωνος*, η *Χατζηπολυτίμη Καχραμάνογλου*, ο *Ιορδάνης Δημητριάδης*, ο *Γεώργιος Τσακίρης*, ο *Αντώνιος Τούσας*, ο *Αντώνης Καραντώνης*, η *Ευθαλία Ουλκέρογλου*, ο *Χρυσόστομος Παπαθεοδώρου*, ο *Πατάρων Μελέτιος*, η *Μελπομένη Σεραφετινίδου* και τόσοι άλλοι καθηγητές, δάσκαλοι, νηπιαγωγοί, οι περισσότεροι με σπουδές στην Αθήνα, στην Πάτμο, στη Σμύρνη, κλπ..

● Τα σχολεία της Σπάρτης είχαν αξιόλογη υποδομή σε χώρους και εποπτικά μέσα. Το Αρρεναγωγείο, επιβλητικό κτίριο, είχε 9

αίθουσες! Η φήμη τους ήταν μεγάλη, γι' αυτό και πολλοί καθηγητές και δάσκαλοι ερχόντουσαν από την Ελλάδα, αφού εκτός των άλλων, η κοινότητα πλήρωνε αρκετά καλά, χάρη στις δωρεές των ευπόρων Σπαρταλήδων και τις προσπάθειες των μελών της Σχολικής Εφορείας.

Οι σπουδές στη Σπάρτη γίνονταν με βάση το αναλυτικό πρόγραμμα που καταρτιζόταν από το Πατριαρχείο και επόπτευε, ωστόσο, το Τουρκικό Υπουργείο Παιδείας. Διδάσκονταν: Ελληνική Γλώσσα, Μαθηματικά, Θρησκευτικά, Γεωγραφία, Φυσική Ιστορία, Χειροτεχνία, Γυμναστική και απαραίτητα τα Τουρκικά, αλλά και τα Γαλλικά.

Βιβλία και τετράδια δίνονταν από τη Σχολική Εφορεία αποκλειστικά, άλλοτε με μικρή επιβάρυνση των γονέων και άλλοτε δωρεάν.

Οι εκπαιδευτικοί (καθηγητές και δάσκαλοι) οργάνωναν συχνά μαθητικές παραστάσεις, εκδρομές, αθλητικούς αγώνες. Το πρόγραμμα ήταν φορτωμένο, αφού τα μαθήματα γίνονταν πρωί και απόγευμα.

● Η οργάνωση και λειτουργία κοινοτικών σχολείων, τα οποία βασίζονταν αποκλειστικά στην κοινότητα, θα ήταν αδύνατη αν δεν υπήρχε και δεν λειτουργούσε δυναμικά η λεγόμενη «Σχολική Εφορεία», η οποία με κάθε τρόπο προσπαθούσε να βρει χρήματα για να πληρώνει καλούς δασκάλους, να μοιράζει βιβλία, ν' αγοράζει όργανα, κλπ.. όμως υπήρχε κι ανταπόκριση. Πολλοί ήθελαν να προσφέρουν, να ονομαστούν Ευεργέτες και Δωρητές και τα ονόματά τους να γραφτούν στους μαρμάρινους πίνακες των σχολείων. Πέραν των Ευεργετών και Δωρητών υπήρχαν και οι Μεγάλοι Ευεργέτες των οποίων είχαν αναρτηθεί και οι προσωπογραφίες. **Μεγάλοι Ευεργέτες** είχαν ανακηρυχθεί οι: **Ιωάννης Κιοκπάσογλου, Στέφανος Παναγιώτης Σεραφετινογλου, Σοφία Κεχαγιόγλου, Ιορδάνης Δουρμπέογλου, Στέφανος Τσακίρογλου, Σταύρος Κιοκπάσογλου, Ναθαναήλ Κεχαγιόγλου, Στέφανος Παπάζογλου.**

Λεγόταν για τους Σπαρταλήδες ότι δε ρωτούσαν κάποιον για το αν πρόσφερε ή όχι, αλλά για το πόσα πρόσφερε.

Ιδιαίτερα ξεχωριστή μορφή προέδρου Σχολικής Εφορείας ήταν αυτή του γιατρού **Ελεήμονα Δαμιανίδη**. Άλλοι σχολικοί έφοροι ήταν οι: Δαμιανός Σπυριδής, Γερ. Χατζηλεοντίου, Χαρ. Χατζηαγάπογλου, Νικόδ. Γεωργιάδης, Ιωάννης Χατζαρσλάνογλου, Βασ. Εβρένογλου, Νικ. Θεμελίδης, Χαρ. Χατζηαβράκογλου, Χατζηλάζαρος Κετχουτάογλου, Δαμ. Βασιλειάδης, Κοσμάς Χατζηαθανάσογλου, Παντελής Αρσλαμπαλόγλου, Μηνάς Κετχουτάογλου, Κλήμης Κιουρκτζόγλου, Χαρ. Πατσόγλου, Σάββας Ηλιάδης, Ανανίας Ανανιάογλου, Παν. Σεραφεινίδης, Χατζηαθανάσιος Παμμετζόγλου, Χαρ. Χατζησπυρόγλου, Ευστ. Πορόγλου, Ιερ. Μωραλόγλου, Κυρ. Λεοντιάδης, Ιορδ. Στύλογλου, Λουκάς Λουκόγλου, Σπυρ. Παπάζογλου, Ιω. Εβρένογλου, Ιορδ. Δουρμπέογλου, Πρόδρ. Γρηγοριάδης, Γιάννης Παγιασλόγλου, Σωκρ. Δανόπουλος, Χαράλ. Σινανίδης, Μ. Γαβριηλίδης, Σωκρ. Εβρένογλου, Αθ. Βασιλειάδης, Μιχ. Καχραμάνογλου, Μηνάς Κεχαγιόγλου. Έφορος ακόμη είχε διατελέσει, αν και νέος, ο Γιωργάκης Κλημάνογλου, ο μετέπειτα δημογέροντας στη Σμύρνη, που οδηγήθηκε στο μαρτύριο μαζί με τον Χρυσόστομο, τον Αύγουστο του 1922. Έφορος υπήρξε ακόμη κι άλλη μια μεγάλη μορφή, ο και Μεγάλος Ευεργέτης των σχολείων Γιαννακός Κιοκπάσογλου.

● Ο πολιτισμός μιας κοινωνίας δε φαίνεται μόνον, αν και είναι βασικό, από το επίπεδο των σπουδών και της παιδείας που έχει η νεολαία της. Εδώ υπεισέρχονται η παράδοση, τα ήθη κι έθιμα, η όλη συμπεριφορά, το περιβάλλον, τα βαθύτερα αισθήματα σε αρχές και αξίες, το μεράκι κι οι ιδιαίτερες ικανότητες.

Το πνευματικό και πολιτιστικό επίπεδο της Σπάρτης ήταν υψηλό. Οι κάτοικοι ασχολούνταν με τα κοινά, ίδρυσαν συλλόγους, στήριζαν μορφωτικούς θεσμούς, καταγίνονταν με την τέχνη, φρόντιζαν το περιβάλλον τους, αρέσκονταν στα ταξίδια και στη μελέτη. Και συγγραφείς και ηθοποιοί και άλλοι καλλιτέχνες αναδείχθηκαν σ' εκείνα τα μέρη, εκείνον τον μακρινό καιρό.

Ο Σπάρταλης, όσο κι αν ήταν συντηρητικός, νοιαζόταν για την εμφάνισή του, το ντύσιμό του, δηλαδή και το σπίτι του. Αν και, βασικά, πολύ οικονόμος, στόλιζε την κατοικία, την εκκλησία, το σχολείο, έτσι

ώστε να δείχνουν μεγαλοπρεπή και να μιλούν για ευμάρεια, έστω κι αν κάποιοι θα τον σχολίαζαν ως φαντασμένο! Ήταν ευφυολόγος, εύστροφος, αλλά και απότομος στη συμπεριφορά του. Καινοτόμος, ισορροπώντας μεταξύ παράδοσης και προόδου. Θρήσκος. Κι όπως είπαμε καθόλου σπάταλος, αντίθετα πολύ οικονόμος.

● Στη Σπάρτη ευδοκίμησαν πολλοί σύλλογοι. Από το 1870 υπήρχε η «Ευσέβεια», σύλλογος κατεξοχήν μορφωτικός, με δικά της γραφεία και χώρους εκδηλώσεων. Η «Ευσέβεια» πιθανόν εξέδωσε και 2- 3 φύλλα εφημερίδας με τον ομώνυμο τίτλο. Το 1894 ο Γεώργιος Σακκάρης, ο καινοτόμος, εκσυγχρονιστικός για την εποχή του δάσκαλος και συγγραφέας, ίδρυσε το Φιλαρμονικό Όμιλο Νέων «Ο Αμφίων». Λίγο πριν από την καταστροφή ιδρύθηκε η «Αναγέννηση», της οποίας οι δραστηριότητες άγγιζαν περισσότερο το εθνικοαπελευθερωτικό όραμα. Στη διοίκησή της μετείχαν ο Σωκράτης Δανόπουλος, ο Μηνάς Αθανάσογλου, ο Γαβριήλ Τσακίρης και ο Μακάριος Σινανίδης, αδερφός του σπουδαίου, κατοπινά στην Ελλάδα, εκδότη Σωκράτη Σινανίδη.